SALONA
SOLIN

25133

ANTIČKA I STAROKRŠĆANSKA SALONA

STAROHRVATSKI SOLIN

IZDAVAČ: **SVETIŠTE GOSPE OD OTOKA — SOLIN**

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK:
TUGOMIR JOVANOVIĆ

TEKST: **ANTE JURIĆ**

KOLOR FOTOGRAFIJE:
ZVONIMIR BULJEVIĆ
PETAR JOVIĆ, *slike na str. 68 i 69 gore*

GRAFIČKO-LIKOVNA OPREMA:
ANTE ŠKARIČIĆ

GRAFIČKO-TEHNIČKA OBRADA:
VLADIMIR KOKAN

LEKTOR: **MATE MEŠTROVIĆ**

TISAK: Tiskarsko-izdavački zavod »Zrinski« Čakovec

SOLIN, *OŽUJKA* **1976.**

SADRŽAJ

UVOD 11

Salona — Solin, kratki povijesni pregled . . 11
Teatar 15
Forum 15
Hortus Metrodori 16
Amfiteatar 16
Bazilika Pet mučenika na Kapljuču . . . 18
Porta Caesarea 19
Gradski crkveni centar 20
Basilica urbana 20
Manastirine 22
Marusinac 26
Gospin Otok 47
Crkva Gospe od Otoka 47
Crkva svetog Stjepana 49
Gradina 51
Šuplja crkva 53
Dvorine 55
Rižinice 56
Split (kratki pregled znamenitosti) . . . 59
Trogir (kratki pregled znamenitosti) . . . 63

PREDGOVOR

U povijesnoj povezanosti s Klisom, Solin otkriva mnoge značajne stranice naše prošlosti uz naše raspinjanje i agoniju, ali ne i smrt. Solin je nadživio sve povijesne oluje i potrese, i danas se snažno razvija. U današnjem Solinu živi više od 14.000 stanovnika, više od 2.000 učenika pohađa osmogodišnje škole, a u srednjim školama i na fakultetima ima ih također lijep broj. Nove obiteljske kuće i stambeni blokovi s industrijskim objektima sve više prekrivaju Solin. Stoga nam treba još dublje poznavanje oku na žalost najčešće skrivenog blaga i velikog bogatstva koje nam je prošlost ostavila u arheološkim i povijesnim spomenicima. Vjekovni osvajači bili su bezobzirni prema nama i našim svetinjama. Danas smo ipak u mogućnosti da krenemo s pozicija mrtvila, da nešto stvarno učinimo za kulturnu valorizaciju Solina.

Prolazeći kroz Solin, opazit ćeš u zidovima nekih kuća uzidane ulomke izvađene iz solinskih ruševina. Stari su Solinjani cijenili i čuvati te ostatke, koji su im govorili o prošlosti mjesta, u kome žive, pa su ih ugradili u svoje domove.

Budimo i mi ponosni na te tragove kulture i vjere, koje smo baštinili na ovom mjestu. Budimo pažljivi prema tim ostacima. Svaki kamen maknut sa svoga mjesta gubi na vrijednosti. Ne pravimo na ruševinama nova pustošenja. Ova, koja bismo mi učinili, odgovornija su pred poviješću od onih u VII. stoljeću.

Mjesto, na kome stojiš i po kome hodaš, pripada kulturnoj i vjerskoj baštini. Kulturan si, postupaj kulturno!

Čemu ove napomene? Don Frane Bulić, glasoviti arheolog, kad mu je jednom netko dobacio: »Don Frane, čemu gubite toliko vremena oko tog kamenja?« — odgovorio je: »Iz kamenja povijest, a iz povijesti svijest.«

Čuvajmo stoga ljubomorno svaki kamen solinske grude, da bi nam to kamenje bolje osvijetlilo našu povijest, a preko nje i našu svijest.

ANTIČKA I STAROKRŠĆANSKA SALONA

UVOD

Hrvatsko ime Solin nastalo je od latiniziranog naziva S a l o n a, koje ima korijen u ilirskom jeziku. U povijesti se to ime spominje prvi put 119. godine prije Krista, za rata Ilira i Rimljana. Početak je ovog naselja svakako mnogo raniji. Stari grčki geograf Strabon kaže, da je Salona bila luka ilirskog plemena Dalmata, koji su vjerojatno trgovali na tom mjestu s grčkim pomorcima. Ostaci bedema, predmeti grčkog podrijetla nađeni u Saloni i njezinoj okolici upućuju na Grke kao utemeljitelje ovog grada. Neki mu stavljaju početak u IV. stoljeće prije Krista. Očito je, da je u Saloni veoma rano bio jak grčki utjecaj, pa se s pravom kaže za prvo razdoblje Salone da je to grčko-ilirska naseobina. U prvom stoljeću prije Krista Salonu zauzimaju Rimljani. U građanskom ratu između Cezara i Pompeja stanovnici Salone pristaju uz Cezara; budući da je pobijedio, grad je promaknut na čast kolonije, pa se službeno naziva »C o l o n i a M a r t i a J u l i a S a l o n a«. Grad se širi prema istoku i zapadu te dobiva dva nova dijela: pored starijeg grčko-ilirskog noviji rimski na zapad i istok. Zbog toga se od tog vremena kod pisaca susreće i pluralni oblik za naziv grada — S a l o n a e.

Kad je Ilirik uređen kao rimska pokrajina, Salona postaje pravi kulturni, trgovački, politički, a neko vrijeme vojni centar. U kasnijim vjekovima ona je i crkveni centar ovih strana. U prvim stoljećima poslije Krista doseljavaju se mnogi istočnjaci, pa među njima i vjesnici evanđelja, koji u drugoj polovici III. stoljeća organiziraju u Saloni i kršćansku općinu. Ona u vrijeme Dioklecijana ima brojne mučenike.

Činjenica, da je Dioklecijan rođen u Saloni ili u njezinoj okolici i što je u blizini sagradio glasovitu palaču, podigla je ugled ovog, ionako važnog centra. Koliko je taj centar bio važan, pokazuje njegova prostrana luka i brojne ceste koje su ga povezivale s ostalim krajevima carstva. Evo tih cesta po imenu: Via Munita prema Trogiru, pa uz more sve do Akvileje, gdje se spajala s mrežom italskih i germanskih cesta. Via Gabiniana vodila je pokraj Klisa na Andetrium (Muć), pa u unutrašnjost. Treća prema Aequumu (Čitluk kod Sinja) te preko Bosne sve do Panonije. Četvrta, dijeleći se kod Trilja, završavala je jednim krajem u Naroni (Vid kod Metkovića), a drugim je vodila do sredine Balkana. Posebna cesta spajala je Salonu s Epetionom (Stobreč) i ostalim mjestima uz južno primorje.

Posljednja tri stoljeća života stare Salone karakteristična su po razvitku jake kršćanske općine u gradu i njezinu utjecaju na cijelu pokrajinu. Salonitanski biskup, naime postaje metropolita cijele provincije Dalmacije. To je i doba postepenih provala barbarskih naroda, od kojih neki kao npr. Istočni Goti svršetkom V. stoljeća dolaze i do ovih strana. Dok pod njihovim udarom pada samo Zapadno rimsko carstvo, Salona, nalazeći se relativno daleko od glavnih putova njihova prodora, živi još 130 godina, te u jednom času postaje utočište nekima od posljednjih zapadnorimskih careva. Grad je porušen od Avara i Slavena oko 614. godine. Preživjelo stanovništvo, koje je uspjelo pobjeći, sklonilo se na obližnje otoke i u Dioklecijanovu palaču. Tu je počeo život novog grada, današnjeg Splita.

Do danas je stari Solin ostao u ruševinama, od kojih je tek dio dobro istražen, ali i ovo, što je otkriveno, dostatno govori o njegovoj veličini i značenju.

Ako pogledamo tlocrt grada, vidimo, da mu je oblik prilično nepravilan, a podsjeća na elipsu. Najduža os dosiže oko 1600 metara, a ona najširа do 700 metara. Površina opasana bedemima iznosi 72 hektara. U drugom stoljeću poslije Krista, za markomanske opasnosti, i noviji dio grada, kao što je bio stari, tj. ona prva i najranija jezgra, opasan je bedemima i utvrđen kulama. Otada mu opseg zidina dosiže do 4 kilometara, a broj kula do 90. U VI. st., za vrijeme bizantsko-gotskih ratova, neke kule su pojačane pa dobivaju trokutaste završetke koji se i danas vide.

Obiđimo grad počevši od njegova najstarijeg dijela. Dolazimo li autobusom iz Splita, započnimo obilazak od mjesta zvanog Širina, gdje je autobusna postaja i benzinska crpka. Do tog mjesta je dolazila stara salonitanska luka. Svjedoče nam to sidrišta nađena na tom mjestu pri izgradnji ove postaje. Odatle pođimo prema zapadu starom cestom, koja vodi za Kaštela. Nakon nekoliko stotina metara hoda naići ćemo, s desne strane ceste, na niz lukova. Vjerojatno su pripadali zgradi za spremanje žita. Malo zapadnije od tih lukova cesta je presjekla ruševine teatra.

TEATAR je izgrađen u prvom stoljeću poslije Krista, a obnovljen u doba Dioklecijana. Jasno se vide ostaci orkestre (prostora za izvođače) i gledališta, prislonjenog uz brijeg, kako su to običavali graditi Grci. S južne strane ceste vide se ostaci jednog manjeg hrama, koji je, čini se, stariji od samog teatra.

FORUM je javni trg, kojeg imaju svi gradovi antičkog svijeta. U Saloni se forum nalazi sa sjeveroistočne strane teatra. Nije velike površine, 80 x 50 m, pa nam to govori da je pripadao ranijem, manjem gradu. Sa zapadne strane foruma vodila je prema sjeveru popločana, glavna ulica ovog starijeg dijela grada. S istočne strane su dva hrama i gradska vijećnica. Nešto sjevernije od

foruma vide se ostaci terma. Više takvih kupališta bilo je u gradu. Sjevernije odatle proteže se prema gradskim vratima tzv. Porta Caesarea najstariji sačuvani dio bedema. (slika na str. 33.)

Krenimo prema zapadu istom cestom, kojom smo započeli šetnju, cestom prema Kaštelima. Došavši na raskrižje kod zapadnih zidina, pokraj naftinih rezervoara, produžimo pravcem na zapad, odvojkom, koji vodi prema tvornici cementa, i eto nas do najstarijeg sačuvanog solinskog groblja na mjestu zvanom in Horto Metrodori (po natpisu s jednog groba). Tu opažamo ostatke velikih kamenih blokova nalik na zidine. Po mišljenju nekih povjesničara, to je bio obrambeni bedem, po drugima to su ostaci bogato zidanih grobnica. Nekada su se prostirali više od jednog kilometra prema zapadu. Spomenuto groblje se po ondašnjem običaju nalazilo izvan grada, a nađeni natpisi svjedoče, da je bilo pretežno poganško, što znači starijeg razdoblja. Nađen je dosad naime tu samo jedan kršćanski sarkofag, onaj Flavija Valerijana, zapovjednika strijelaca. Natpis završava uobičajenom formulom, kojom se zabranjuje ukop drugome u taj sarkofag. U slučaju prekršaja te zabrane, predviđa kaznu od tri zlatne librice u korist crkve. Vratimo se natrag do raskrižja i gradskih zidina iza kojih se vide ruševine amfiteatra.

AMFITEATAR je smješten u samom sjeverozapadnom uglu grada. Glasoviti danski arheolog i arhitekt, istraživač Solina Ejnar Dyggve misli, da je izgrađen u isto vrijeme, kad i susjedni bedemi, tj. u II. stoljeću poslije Krista, kada je Salona doživljavala svoj jaki uspon, pa je bilo i razloga i mogućnosti graditi takav amfiteatar. Pretpostavlja se, da je mogao primiti do 18.000 posjetilaca.

S južne strane imao je tri kata, dok je sa sjeverne strane imao sam jedan kat, jer je gledalište tamo naslonjeno na obronak brežuljka. Imao je eliptični oblik, a vanjski su mu promjeri imali 126 x 102 m. Sama arena imala je dimenzije 67 x 43 m. Po sredini s južne strane gledališta bilo je istaknuto mjesto za gradske vlasti. Na istočnoj strani nalazila su se svečana vrata tzv. Porta Pompae. Kroz njih su ulazile povorke gladijatora i njihovih suradnika. Slična su vrata bila i na zapadnoj strani. Uz istočna vrata bile su prostorije za životinje (carceres). Kako su bile zatvorene željeznim rešetkama, gledaoci su mogli vidjeti zvijeri i prije samih igara. Podzemni hodnik vodio je iz centra arene do izvan amfiteatra s južne strane, a služio je vjerojatno za iznošenje ranjenih i mrtvih gladijatora. Ispod počasnih sjedala nađen je dio natpisa: RP DONO DEDIT. Taj natpis kaže da je gradu izgradio i darovao amfiteatar neki bogati Solinjanin.

U jednoj prostoriji jugoistočnog dijela amfiteatra otkriven je kršćanski oratorij. Kršćani su vjerojatno u VI. stoljeću, pošto je Justinijan zabranio međusobne krvave borbe gladijatora, to mjesto uredili i posvetili ga svetom Asteriju i drugim mučenicima, koji su u amfiteatru prolili svoju krv za vjeru. Danas se još malo u žbuki, na nekadašnjoj fresci, primjećuje dio aureole, dok je prije pedesetak godina bio vidljiv i dio natpisa.

Za bizantsko-gotskih ratova amfiteatar je doživio preinake u obrambene svrhe. Nadoživio je propast Salone, pa su ga uglavnom srušili mletački stratezi u XVII. stoljeću, da ne bi poslužio kao zaklon Turcima, koji su tada bili u povlačenju iz ovih krajeva.

BAZILIKA PET MUČENIKA NA KAPLJUČU. (slika na str. 33.) Na nju ćemo naići s lijeve strane, ako krenemo od amfiteatra putem na istok. Taj put je don Frane nazvao Put rata, jer su ga gradili zarobljenici u prvom svjetskom ratu. Bazilika je danas ograđena mrežastom žičanom ogradom. Posvećena je petorici mučenika: svećeniku Asteriju i četvorici vojnika carske straže, koji su se zvali: Telius, Antiochianus, Gajanus, Paulinianus. Svi su oni vjerojatno bili skupa pogubljeni u obližnjem amfiteatru, a zatim pokopani na ovom groblju, koje po imenu obližnjeg potoka zovemo **Kapljuč.** Groblje je postojalo već nekoliko stoljeća, kao pogansko, prije nego su u njemu pokopani ovi mučenici. Od početka IV. stoljeća tu se pokapaju, posebno oko grobova mučenika, i kršćani. Po mišljenju Dyggvea, već polovicom IV. stoljeća sagrađena je cemeterijalna bazilika. Pod joj je bio dijelom pokriven mozaikom u kome su se našli ostaci natpisa mučenika, posebno Asterija. Još se i sada vidi mjesto konfesije, šest stupića, gdje su se pod oltarom čuvale kosti mučenika. Bilo je tu grobova svih vrsta te poklopaca na sarkofazima iz ranijeg i kasnijeg doba. Na sjeverozapadnoj strani crkve vide se ostaci gospodarske zgrade s tijeskom za vino ili ulje, što je sve služilo za uzdržavanje crkve.

Na istok od ove bazilike, idući već prije spomenutim putem, naići ćemo na 16 sarkofaga smještenih u udubini sa sjeverne strane puta i poredanih u pravcu od istoka prema zapadu. Nekada je uz njih vjerojatno vodio put na ovo groblje počevši od malih gradskih vrata, Porta Suburbana. Tu su u blizini, pokraj malog mosta, dva velika sarkofaga izvađena u obližnjoj zemlji istočno od potoka. Oni su dokaz da se to groblje proteza-

lo i istočnije od spomenutog potoka. Dubina, na kojoj su nađena ova dva sarkofaga, a u kojoj se nalazi i danas onih šesnaest, najočitije nam govori, koliki je sloj zemlje pokrio staru Salonu.

Dalje prema istoku stalno hodamo po gradskim zidinama. Jedan se njihov dio tu i tamo još vidi, dok je veći dio onoga, što je od njih bilo iznad zemlje, razneseno za gradnju okolnih kuća. Zidine i porušene zgrade Salone služile su kao najjeftiniji kamenolom Mlecima, a i našim prĕđima za izgradnju kuća, mlinica.

Na mjestu, gdje ovaj put naglo zaokreće prema sjeveru, pogledajmo najprije već spomenuta mala gradska vrata. Uz njih se vidi bijeli uspravni kamen — prag. Na njemu se može još danas pročitati natpis na grčkom jeziku, a koji u prijevodu glasi: Ti, Gospodine, pogledaj. Urezao ga je valjda stražar za vrijeme opsade Salone čuvajući tu stražu i slušajući viku barbara izvan zidina.

Spustimo se s tog puta malo južnije do velikih, najstarijih gradskih vrata zvanih Porta Caesarea. To su zapravo istočna vrata starijeg dijela grada. Još su relativno dobro sačuvana. U sredini je veći prolaz za kola, pa se u kamenu lijepo vide kolotečine. Dva manja prolaza sa strane služila su pješacima. S istočne strane, u ono vrijeme vanjske strane, vrata su bila utvrđena dvjema osmerokutnim kulama. U zidu se opažaju i ostaci vodovoda. Od vrata prema jugu pruža se već spomenuti sačuvani dio gradskih bedema. Put, koji je kroz vrata vodio van grada, nakon stotinjak metara prelazio je preko Pet mostova, kako se danas nazivaju ostaci lukova, pa odatle dalje na istok. Ispod tih Pet mostova tekla je, po mišljenju nekih, voda jednog rukava rijeke Jadro, dok drugi misle da je tu otjecala voda iz kupka i obližnje stupe. Jugoistočno od tih Pet mostova, kopajući

prije pedesetak godina bunar, braća Milišić naiđoše na rimski mozaik. Kasnija su iskapanja utvrdila da tu ima pet slojeva mozaika i da ti mozaici pripadaju nekoj javnoj zgradi, možda palači pretora. Neki su izvađeni i nalaze se u Arheološkom muzeju u Splitu (Orfej sa životinjama i morsko božanstvo Triton).

TERME. Grad je imao više javnih kupki. Najbolje sačuvane nalaze se istočno od gradske bazilike. U ovima se lijepo razabiru svi glavni dijelovi. Po sredini zgrade je dvorište s trijemom na stupove, a služilo je za tjelesne vježbe na otvorenu. Na sjeverozapadnom dijelu je prostor za svlačenje s nisko zidanim klupama, u kojima su otvori za garderobu. Velika apsida i u njoj bazen koji je služio za kupanje u hladnoj vodi. Dvije manje prostorije na istok služile su vjerojatno za kupanje u mlakoj vodi. U prvoj od ovih nalaze se u uglovima dva uspravna četvrtasta kamena s urezanim križem. U slijedećoj prostoriji vide se ostaci manjeg bazena ili kade od kamena. S južne je strane ovih prostorija k a l d a r i j i prostor za znojenje. Još se vide i ostaci uređaja za zagrijavanje: t u b u l i (šuplje opeke) i h i p o k a u s t (pod na stupićima od okruglih opeka).

Zapadno od terma vodi prema sjeveru tzv. Petrova ulica. Prozvana je po solinskom nadbiskupu Petru, čiji se inicijali urezanog monograma i danas tu vide na kapitelu i arhitravu. Zapadno od te ulice pa do sjeverozapadnih zidina tog dijela grada nalazio se centar kršćanske Salone.

GRADSKI CRKVENI CENTAR

Tu je najprije velika gradska bazilika (b a s i l i c a u r b a n a) (slika na str. 37.) podignuta u početku V. stoljeća. Južno od nje je druga velika crkva, sagrađena u obliku grčkog križa, zvana Honorijeva bazilika. Građena je na svršetku V. i na početku VI. stoljeća, a dovršena je od biskupa Honorija. Prije ovih crkava tu je bila starija trobrodna bazilika iz IV. stoljeća, iz doba Konstantina Velikog. Na to upozorava natpis nađen u podu gradske bazilike koji glasi: *Nova post vetera coepit Synferius, Esyhius eius nepos cum clero et populo perfecit. Haec munera domus, Christe, grata tene.* Gradnju je, dakle, nove crkve poslije rušenja stare započeo biskup Sinferije, a njegov sinovac i nasljednik Hezihije dovršio uz pomoć klera i naroda. To je velika zgrada dimenzija 58 x 28 m, jedna od najvećih crkava u Dalmaciji iz tog vremena. Lijepo se razabiru pojedini dijelovi: lađe, prezbiterij, apsida, ambulatorij sa sjedalima za kler. S južne je strane prezbiterija sakristija, d i a c o n i c o n, a sa sjeverne strane p r o t h e s i s. Tu je još ostatak stola, na koji su vjernici donosili darove. Na zapadnoj strani jedne i druge bazilike bio je zajednički narteks, mjesto za katekumene, javne grešnike i pokornike. Iz njega se stepenicama ulazilo u k a t e c h u m e n e i o m s lijepim mozaikom, na kome su bila i dva jelena s natpisom: *Sicut desiderat cervus ad fontes aquarum ita desiderat anima mea ad te, Deus.*[1]

Iz ove prostorije ulazilo se u krstionicu, b a p t i s t e r i j. To je osmerokutna zgrada iznutra ukrašena malim nišama i stupovima. Sam krsni zdenac ima oblik križa. Krštenje je obično obavljao biskup u noći Velike subote. Poslije toga novokrštenike je odmah krizmao, a zatim su u procesiji, obučeni u bijele haljine, ulazili u crkvu, da po prvi

[1] Kao što čezne jelen za izvorima voda
tako čezne duša moja za tobom Bože!

put prisustvuju čitavom bogoslužju svete mise i prime prvi put sv. pričest.

Svjeverozapadno od krstionice, uz bedem, nalazi se kuća u kojoj se vide tragovi oratorija, vjerojatno prvog u Saloni. Pretpostavlja se, da je tu bilo »ilegalno« kultno mjesto još prije tristote godine, tj. u vrijeme sv. Dujma. Istočno od te zgrade, ispod bedema, vide se ostaci vodovoda. Po kapacitetu vodovoda i amfiteatru računa se da je Salona u vrijeme Dioklecijana imala do 60.000 stanovnika. Između vodovoda i bazilike bio je i nadbiskupov dvor. Popnimo se uz stepenice na put, koji još uvijek vodi po bedemima. Upravimo li s tog mjesta pogled nekoliko kilometara daleko, u pravcu jugoistoka, primijetit ćemo lukove drugog vodovoda, Dioklecijanova, koji je u prošlom stoljeću popravljen i još danas djelomice opskrbljuje vodom grad Split. Krenimo odatle na sjever, putem između čempresa, i eto nas uskoro na starokršćanskom groblju **Manastirine.** (slika str. 38.) To je za posjetioca danas najinteresantniji dio stare Salone. Do njega je Bulić sagradio sebi i svojim nasljednicima zgradu zvanu T u s c u l u m. Ime joj je dao prema Ciceronovu imanju.
(slika na str. 40.)

M A N A S T I R I N E su starokršćansko groblje, značajno za Salonu, i za šire područje, kao jedno od najvećih starokršćanskih groblja pod vedrim nebom, s u b d i v o. Prije iskapanja, koja su najvećim dijelom izvršena koncem prošlog stoljeća, tu su stršili među vinogradima i maslinama dijelovi zidova, pa je zbog toga narod to mjesto prozvao Manastirine, sluteći da se radi o ostacima nekog samostana ili crkve. Koliko značenje ima ovo mjesto u znanstvenom svijetu, pokazuje či-

njenica, da je tu nakon otkrivanja bazilike i groblja počeo s radom Prvi međunarodni kongres kršćanske arheologije. Bilo je to 1894. godine, a na uspomenu toga tu je uzidana i spomen-ploča.

Iskapanja su pokazala ove razvojne faze: u početku je tu bio privatni posjed i manje groblje. Posjed je vjerojatno pripadao nekom kršćaninu, i zato je sv. Dujam nakon mučenja bio tu pokopan. Kršćani su vruće željeli da se ukapaju u blizini mučenika vjerujući u moć njihova zagovora. Zbog toga se u kratko vrijeme ovdje razvilo prostrano kršćansko groblje, s grobovima svih vrsta: onih najsiromašnijih od opeka, pa do zidanih na svod, kao i sarkofaga i nadgrobnih kapelica (m e m o r i a e). Promatramo li smještaj tih kapelica, opazit ćemo da su smještene uokolo, kao oko nekog središta. To je središte očito grob mučenika, sv. Dujma. (slika na str. 39.) Taj se grob nalazi u jugoistočnom dijelu bazilike, ispred jugoistočnog stupa. Da je to doista grob sv. Dujma govore nam slijedeće okolnosti: tu je u blizini pronađeno više sarkofaga solinskih biskupa. Najbliži je onom središnjem grobu sarkofag biskupa Primusa, sinovca i nasljednika sv. Dujma. Ako itko, to je on mogao izabrati mjesto najbliže grobu svoga strica. Do groba je kameni luminarij za svjetlo koje je gorjelo kod groba mučenika. Do groba u zidu je i f e n e s t e l l a, kroz koju se gledalo u grob mučenika i stavljalo na nj rupce.

Groblje i njegove memorie bili su, čini se, porušeni i opljačkani koncem IV. stoljeća, za provale Zapadnih Gota. Nad porušenim grobljem i njegovim kapelicama početkom V. stoljeća sagrađena je trobrodna bazilika 48 x 21 m, u koju je uključen i grob mučenika. Gradili su je biskupi Gajan i Simferije, koji su također tu pokopani. U

srednjem brodu je prostor za pjevače (schola cantorum). Narteks pred vratima dodan je poslije. U njemu je bilo nekoliko grobova. I sada se vidi jedan nadgrobni natpis na grčkom jeziku. Do vrata uza zid prislonjen stoji arhitrav, nadvratni prag, a na njemu se čita natpis: »*Deus noster, propitius esto rei publicae Romanae*« (Bože naš, milostiv budi rimskoj državi).

Na početku VII. stoljeća bazilika je znatno oštećena i porušena. Kada je opasnost minula, nisu Solinjani više popravljali čitavu crkvu, nego su nad najstarijim njezinim dijelom i transeptom sagradili skromnu bogomolju, upotrebivši kod gradnje svakojake fragmente porušene bazilike, a to se i danas dobro razabire u zidu te posljednje crkve. Budući da su se tu našli ulomci s imenima gotovo svih solinskih mučenika, pretpostavlja se da su u tu manju crkvu prenesene kosti mučenika iz cemeterijalnih bazilika na Kapljuču i Marusincu, jer su i one barem tada sigurno bile porušene. Tu se nastavio kult svih mučenika do konačnog rušenja grada, pa se s pravom bazilika na Manastirinama naziva basilica martyrum.

Vjekovima već leži stara Salona pod ruševinama, ali kult njezinih mučenika nije srušen. On je prenesen s kostima Dujma i Anastazija u obližnji Split. S relikvijama solinskih mučenika, koje je po odredbi pape Ivana IV. Dalmatinca, opat Martin prenio u Rim, prenesen je njihov kult i u vječni grad. Ondje je spomenuti papa do bazilike sv. Ivana Lateranskog dao sagraditi posebni oratorij za mučenike iz naših strana i u krasnom mozaiku izraditi njihove likove. Tako im pouzdano znamo za imena i zanimanje.

Pogledajmo malo pobliže to groblje na Manastirinama, koje ni do danas nije u potpunosti istra-

ženo. Tu se našlo do tisuću grobova i grobnica svake vrste. Od toga je 160 sarkofaga, više ili manje polupanih. Natpisa se našlo, što cijelih, što u ulomcima, oko 370. Među njima neki zaslužuju posebnu pažnju. Na primjer onaj pobožne žene Honorije, koja je martyribus adscita i Marcele ad medianos martyres, govore o želji za ukapanjem što bliže grobu mučenika. Drugi nam svjedoče o snazi i veličini kršćanskog morala u vrijeme kada Rimsko carstvo pomalo propada zbog nemorala. Natpis na sarkofagu Flavija Terencija i njegove žene Fl. Talasije, koji se nalazi na sjeveroistočnoj strani groblja, govori o njihovoj bračnoj vjernosti i čistoći, možda onoj po uzoru Bl. Dj. Marije i sv. Josipa. Onaj opet stolatae feminae pokazuje da su kršćanke svojim životom uzornih žena i majka zaslуživale i carsko odlikovanje. Istočno od bazilike, nedaleko od sad spomenutog nalazi se sarkofag opatice Ivane, koja je pred Avarima pobjegla iz grada Sirmiuma u Srijemu, došla u Solin i tu umrla, kako kaže natpis 614. godine. To je posljednji od poznatih datiranih natpisa u Saloni prije njezine propasti. Dio natpisa, a i sarkofaga iz Manastirina i drugih solinskih groblja nalazi se u Arheološkom muzeju u Splitu. Poznati su među njima sarkofag s likom Dobrog Pastira, sarkofag s prikazom prijelaza Izraelaca preko Crvenog mora i onaj s likovima Hipolita i Fedre.

Sa sjeverne strane groblja i bazilike vide se ostaci tijeska za vino i ulje. Još je sačuvana lijepo izrađena kamena posuda (kaca). Pripadalo je sve to, očito, gospodarstvu ove crkve.

S jugozapadne strane groblja vidimo kapelu sagrađenu u čast sv. Dujmu i sv. Anastaziju. Taj je dio groblja najprije otkopan. Pri iskapanju nađena je dvojna grobnica, koja je danas pod kape-

lom, pa se pomislilo, da ona pripada spomenutim dvama svecima, te im je u čast sagrađena ova kapelica.

Po sredini zapadne strane groblja, nalazi se sarkofag don Frane Bulića. (slika na str. 41.) Sam se don Frane za nj pobrinuo za života, kada mu je bilo 50 godina. I natpis na njemu sastavio je sam Bulić upotrebivši za nj dijelove nekoliko kršćanskih epitafa. S groba nepoznatog mladića, pokopanog u narteksu bazilike na Manastirinama, uzeo je omnipotens Deus, qui me formavit...,[1] a s Marusinca je uzeo riječi s groba nekog svećenika Ivana, te se kao i on nazvao peccator et indignus presbyter... servans reverenda limina sanctorum.[2] Zaslužuje don Frane da mu se kod groba s poštovanjem zaustavimo. Bez njega bismo mi danas mnogo manje znali o antičkom i starohrvatskom Solinu.

MARUSINAC je starokršćansko groblje, koje se nalazi na sjeverozapadu Manastirina, uz komšiluk Milišića. (slika str. 42.) Tu je na privatnom posjedu kršćanske Asklepije pokopan mučenik sv. Anastazije. Bio je on po zanatu bojadisar sukna. Došao je iz Akvileje u Salonu, da svjedoči za vjeru. Uhvaćen je i po legendi utopljen u more sa žrvnjem o vratu. Pobožna Asklepija dala je izvaditi njegovo tijelo i pokopati ga ovdje u mauzoleju, u koji su poslije pokopani ona i njezin muž. Naskoro se tu razvilo kršćansko groblje, a u V. stoljeću sagrađena je i velika trobrodna bazilika (45 x 23 m). Pod joj je bio pokriven lijepim i prilično sačuvanim mozaikom. Do nje sa sjeverne strane sagrađena je druga crkva, vjerojatno bez krova (basilica discoperta).

[1] Svemogući Bog koji me stvorio...

[2] Grešnik i nedostojan svećenik... čuvajući časne pragove svetih.

Osim triju navedenih groblja imala je Salona četvrto groblje s crkvom posvećenom sv. Petru, i to na **Crikvinama** u Vranjicu, istočno od tvornice salonita, gdje je sada nogometno igralište. Ostaci tog groblja i crkve gotovo su posve uništeni tupinolomom, koji je tu otvoren prije prvog svjetskog rata. Na grobove se još i sada naiđe u susjednim vrtovima. Pokoji sarkofag mogao se vidjeti, prije uređenja obale, i okolo vranjičkog poluotoka.

Čini se, da je postojalo još jedno malo kršćansko groblje i u Rupotini, na glavici poviše izvora potoka sv. Ilije, sjeverno od **Rižinica.** Taj se položaj također zove **Crikvine,** a iskapanja su dokazala opravdanost imena, otkrivši na tom mjestu crkvu i groblje.

Pošto smo sve ovo doznali o starokršćanskim grobljima u Saloni, napustimo Manastirine, te se alejom čempresa spustimo opet do gradskih zidina. Pogledajmo čas novije otkopane utvrde uza zid te krenimo putem na istok. Don Frane Bulić nazvao je taj put Put mira, jer je izgrađen za općeg evropskog mira, kako piše tu na jednoj ploči. Ubrzo nas eto do istočnih gradskih vrata i utvrda dobro vidljivih. Vrata se zovu Porta Andetria, jer je od njih vodila rimska cesta prema Andetriumu (Muć). Od ovih vrata, na današnjoj Bilankuši, skreću gradski bedemi naglo prema jugu, upravo ispod današnje ceste koja vodi kroz naselje. Idući tom cestom, dolazimo do **Gradine,** koja nam ostaje s istočne strane puta. Niti stotinu metara zapadno od Gradine pod livadom djeteline nalazi se basilica orientalis. Čini se

da je bila posvećena sv. Septimiju mučeniku, đakonu solinske crkve.

Osim navedenih crkava, u Saloni je otkriveno i drugih crkava: basilica iuxta portum (uz luku), basilica occidentalis u zapadnom dijelu grada u blizini amfiteatra, pa arijanska bazilika. Ima i takvih kojima se tek naišlo na tragove.

Tako smo, eto, obišli staru Salonu. Učinimo još stotinjak koračaja južnije od Gradine i eto nas na Gospinu Otoku kod današnje župne crkve Gospe od Otoka, odakle ćemo početi s razgledavanjem starohrvatskog Solina.

Današnje stanje rimskog teatra

Amfiteatar — zračni snimak (Foto Dyggve, Arhiv Split)

Rimske skulpture iz Salone

Manastirine — starokršćansko groblje u Saloni. Otkopano koncem prošlog stoljeća, pobudilo je veliko zanimanje u znanstvenom svijetu. Tu je započeo I. Međunarodni kongres kršćanske arheologije.

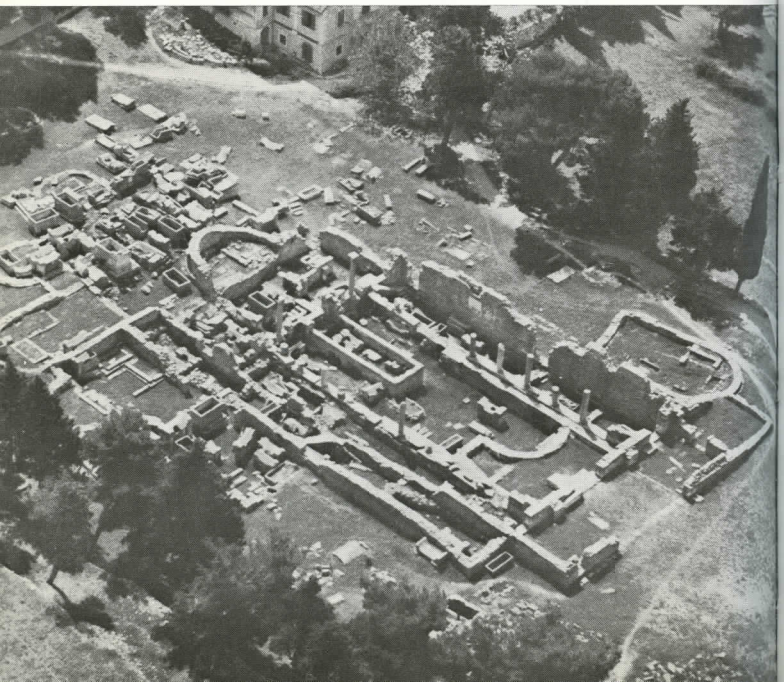

Ostaci solinskog amfiteatra

Solinski amfiteatar — rekonstrukcija E. Dyggvea

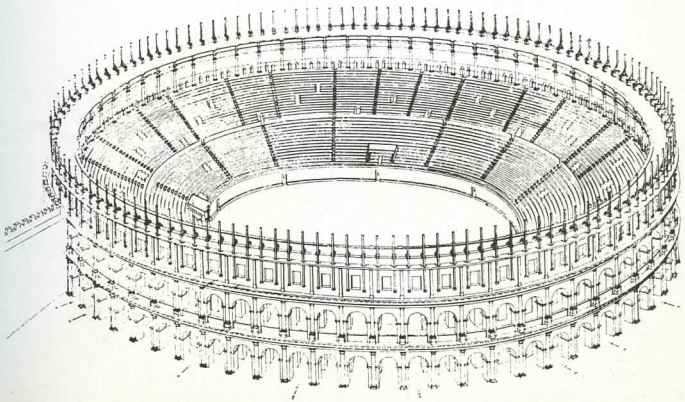

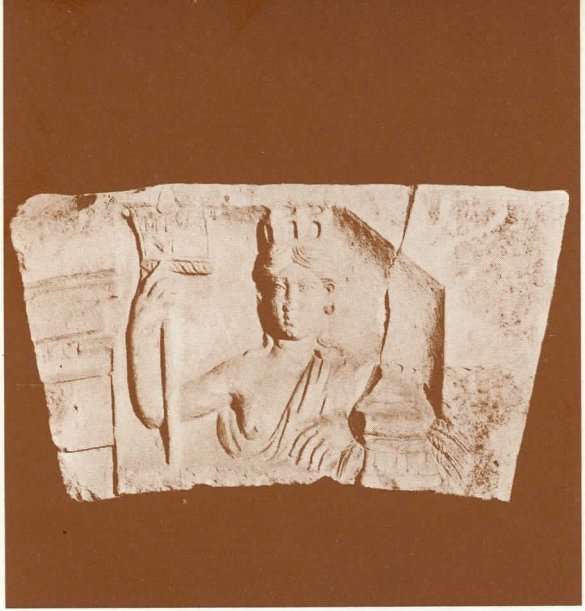

Grb Salone — kameni reljef (Arh. muzej, Split)

Porta Caesarea, istočna gradska vrata najstarijeg dijela Salone

Terme — istočno od gradskih bazilika

Bazilika Pet mučenika na groblju Kapljuč

Sarkofazi — dio groblja Kapljuč

Oratorij A — prvo kultno mjesto kršćana u Saloni (u privatnoj kući)

Oratorij A — unutrašnjost

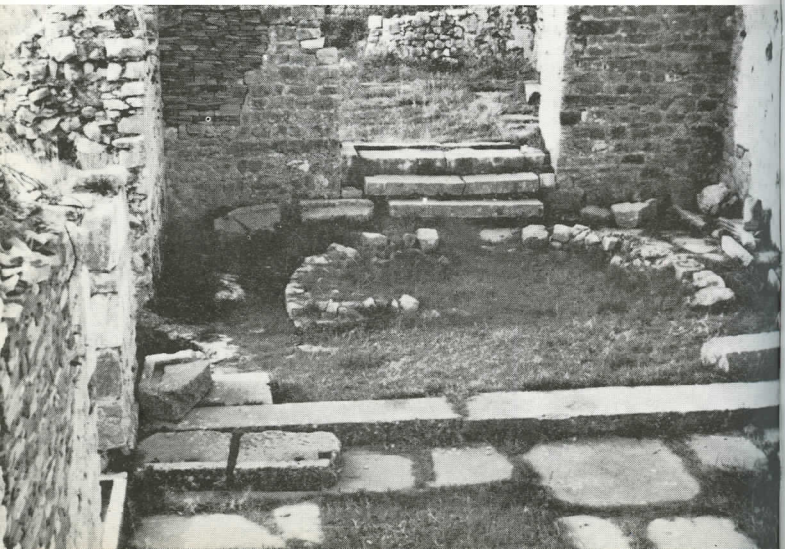

Rimski novac nađen kod bazilike »iuxta portum« (Ejnar Dyggve)

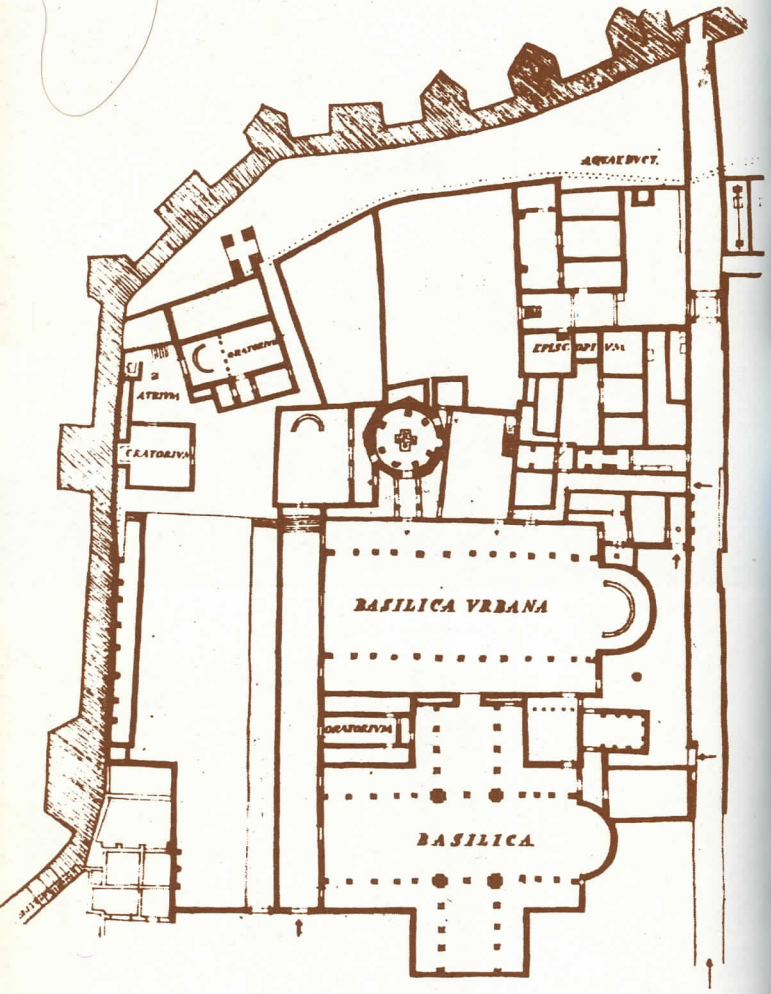

Tlocrt gradskog crkvenog centra starokršćanske Salone

Basilica urbana — katedrala (stare) Salone

Ostaci krstionice

Ruševine cemeterijalne bazilike na Manastirinama

Sarkofag s likom Dobrog pastira iz Manastirina

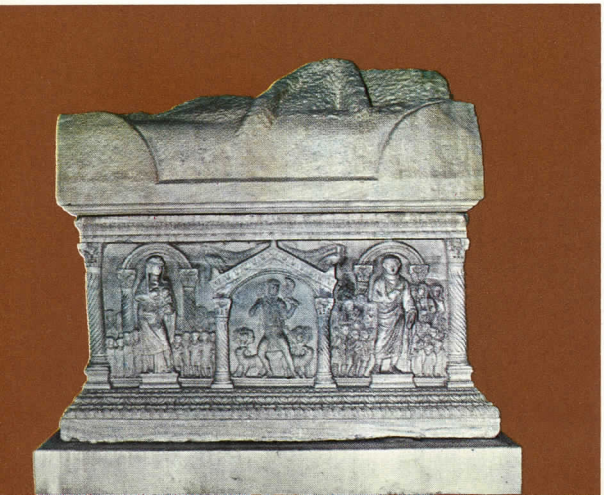

Grob sv. Dujma u bazilici na Manastirinama

Bulićev »Tusculum« na Manastirinama

Sarkofag s reljefom Prijelaz Izraelaca preko Crvenog mora

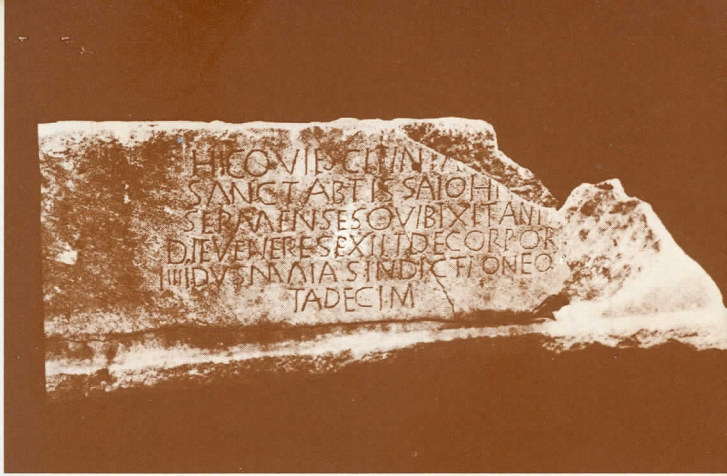

Sarkofag opatice Ivane

Grob don Frane Bulića

Rekonstrukcija kompleksa na Marusincu prema E. Dyggveu

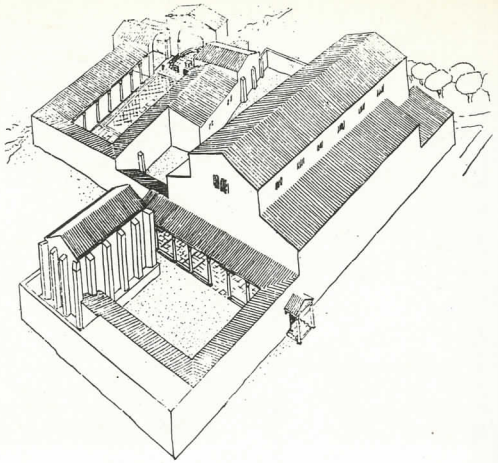

Tlocrt bazilikalnog kompleksa na starokršćanskom groblju Marusinac

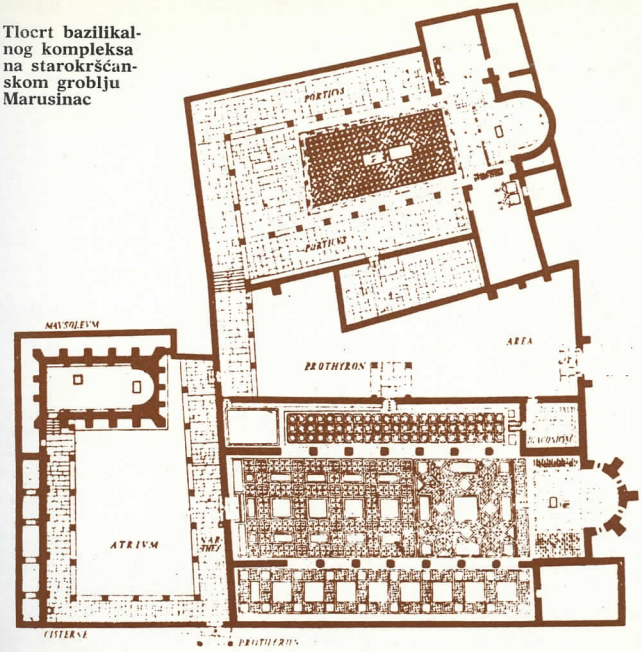

Marusinac

Starokršćanski Kristov simbol iz Salone

Mozaik iz Marusinca (E. Dyggve)

STAROHRVATSKI SOLIN

GOSPIN OTOK, kako neki drže (Dyggve), bio je prvo naselje Hrvata u ovom kraju. Na otoku, opkoljenom rukavima rijeke Jadra, pretpostavlja se naime da su hrvatski knezovi utvrdili svoje stanove slično kao onamo iza Karpata: nasipom i zidovima od pletenog pruća, kolja i drva. Kod iskapanja vršenih nedavno, naišlo se u dubini pred oltarom župne crkve, a tako i izvan nje, na dosta široki rimski zid. Bilo je toga i više na ovom otoku, što je sve dobro došlo novodoseljenima bez kuća i utvrda.

U X. stoljeću na mjestu današnje župne crkve, hrvatska kraljica Jelena sagradila je dvije crkve: Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana. Splitski kroničar Toma Arciđakon (XIII. st.) zabilježio je da su se u predvorju crkve sv. Stjepana pokapali hrvatski kraljevi. Više srednjovjekovnih dokumenata spominje ove dvije crkve.

CRKVA GOSPE OD OTOKA otkrivena je 1898. godine. (slika na str. 70.) Počelo se tada s radovima za izgradnju zvonika sa sjeverne strane apside današnje crkve. Naišli su na neke temelje. Došao je don Frane Bulić i dao kopati dalje. Otkopao je temelje čitave crkve, a u njezinu predvorju pronašao nadgrobni natpis kraljice Jelene u stotinjak komada.

Očevidac don Lovro Katić taj nam događaj ovako opisuje: »Na žarkom kolovoškom suncu kopali su radnici, a djeca čuvši od don Frane da je

tu pokopana neka kraljica, željno očekivala nekakva čudesa i upravo smetala radnicima zalazeći u rov. Među djecom bio sam i ja. Dne 28. kolovoza oko 11 sati nađena su prva slova slavnoga natpisa hrvatske kraljice Jelene. Vrlo dobro se sjećam kako je don Frane držao ulomak kamena na kojem se sačuvala tri slova HEL i razdragan tumačio nam da je to ime hrvatske kraljice. Zvona su veselo zabrujala »slaveći« po našem dalmatinskom običaju i najavljujući da se nešto osobito dogodilo. Nigda nisu tako zaslavila osim kad su pozdravila Jelenu, dok je dolazila na posvećenje svojih zadužbina.«

Od devedeset sitnih komada rekonstruirao je Bulić tekst, koji uz Šišićeve inačice glasi ovako:

IN HOC **TUMULO QUIESCIT HELENA FAMOSA** QUE FUIT **UXOR MIHAELI REGI MATERQUE STEPHANI** REGIS HABENASQUE **TENUIT REGNI. VIII. IDUS** MENSIS **OCTO**BRIS OBIIT IN PACE. **HIC OR**DINATA **FUIT** ANNO **AB INCARNA**TIONE DOMINI **DCCCCLXXVI. INDICTIONE IV. CICLO LU**NARI **V.** EPACTA **XVII.** CICLO SOLARI **V. LUNA V. CURRENTE VI. ISTAQUE VIVENS FUIT REGNI MATER FIT PUPILORUM TU**TORQUE **VIDUARUM. ICQUE ASPICIENS VIR ANIME DIC MISERERE DEUS.**

Na hrvatskom jeziku taj natpis glasi:

U ovom grobu počiva slavna Jelena. Ona je bila žena kralja Mihajla, a majka kralja Stjepana, i vladala je kraljevstvom. Preminula je u miru 8. listopada. Ovdje je bila sahranjena 976. godine od utjelovljenja Gospodnjeg 4. indikcije, 5. mjesečeva cikla, 17. epakte, 5. sunčanog cikla, 5. dana koji pada sa 6. Za života majka kraljevstva postade i majkom sirota i zaštitnicom udovica. Ovamo pogledaj, čovječe, pa reci: Bože, smiluj joj se duši.

Ostaci Jelenina sarkofaga nađeni su u predvorju ili, točnije, narteksu trobrodne bazilike, koja je bila velika 23 x 10 m, približno današnjoj župnoj crkvi. Po mišljenju nekih, crkvi su na njezinu pročelju bila prizidana jedan ili dva zvonika. Temelji te crkve nalaze se pod zemljom sa sjeverne strane današnje crkve. Pokriveni su zemljom da se ne oštećuju.

Crkva SVETOG STJEPANA sagrađena je gotovo paralelno s crkvom Bl. Dj. Marije. Njezini se temelji danas nalaze pod župnom crkvom. Svi se povjesničari u tome ne slažu, pa ove dvije crkve zamjenjuju. Očekuju se još temeljitija istraživanja, koja će bolje osvijetliti stvar. Do sada se ne čini oborenim mišljenje gore navedeno, a koje dijeli i pokojni arheolog don Lovre Katić, Solinjanin. On je veoma zaslužan za otkrivanje ove crkve, jer je u arhivu Stolne crkve u Splitu pronašao dokumenat iz XIV. stoljeća, na temelju kojega se 1930. godine pristupilo, u potrazi za crkvom sv. Stjepana, radovima pod današnjom župnom crkvom. Drugi su prije njega tražili ovu crkvu na mnogo mjesta od Omiša do Kaštela, što se protivi pogotovo gore spomenutom dokumentu. Sama crkva, kako je snimljena pri iskapanju 1930., bila je mala i jednobrodna. Imala je veliko predvorje 18 x 6 m. U njemu se našlo više starohrvatskih grobova, ali su se u njima pokapali i mrtvaci iz

kasnijeg vremena, čak do XVIII. stoljeća, posebno umrli od zaraznih bolesti. (Groblje solinsko-vranjičke župe u to je vrijeme bilo okolo župne crkve u Vranjicu.) Budući da su na tom mjestu bile građene dvije crkve poslije one Jelenine, što gradnje, što ukapanja, izbrisali su mnogo ostataka iz doba narodnih vladara. Doživjeli su ti grobovi sigurno i haranje Tatara u XIII. stoljeću, koji ipak nisu srušili crkve, jer se ona Gospina spominje još za Mladema Šubića 1342. godine, a obje još postoje prema spomenutom dokumentu i koncem XIV. stoljeća. Porušili su ih dakle Turci na početku XVI. stoljeća. U vizitaciji splitskog biskupa Marka Antuna de Dominisa iz 1604. spominje se slika Bl. Dj. Marije u crkvi Neoskvrnjenog začeća u Splitu, za koju se tvrdi da je donesena iz Klisa, a postoji i mišljenje da je u Klis donesena iz crkve Gospe od Otoka.

Poslije odlaska Turaka nad temeljima sv. Stjepana sagrađena je nova crkva Gospe od Otoka. To je bilo svakako prije 1670. godine, jer je u maticama solinsko-vranjičke župe zabilježeno već te godine na 8. rujna krštenje obavljeno u crkvi Gospe od Otoka. Ta crkva nije imala nikakve arhitektonske znamenitosti. Građena je jednostavno kao i ostale crkvice po dalmatinskoj zagori sagrađene poslije odlaska Turaka. Na pročelnom zidu bio je zvonik »alla romana«, na preslicu, a sprijeda je bila drvena »teza«. Ta je crkva izgorjela 1875., pa je nad njezinim temeljima sagrađena 1878. sadašnja župna crkva.

Ove dvije Jelenine crkve spadaju u red takozvanih dvojnih crkava — **basilicae geminatae.** U našim stranama poznate su već u starokršćansko doba (Marusinac), a u srednjem vijeku grade ih i drugdje benediktinci. Veća od njih je uvijek po-

svećena Gospi, a manja nekom svecu. Tako je bilo i na Otoku. Po srednjovjekovnoj praksi kraljevi se pokapaju u onoj crkvi u kojoj se i krune, pa je vjerojatno prije Zvonimira crkva Gospe od Otoka bila i krunidbena bazilika. Narodna je tradicija sačuvala uspomenu da se je u Solinu okrunilo sedam kraljeva.

Na Otoku je bilo dosta brijesta, pa je narod zvao ovu crkvu i »Gospa u bristima«. Zapadno od crkve i župne kuće bilo je vrelo, čija se voda nije nikada zamutila, ni za najvećih kiša, a zvalo se »Gospin bunarić«.

Iskapanja na Otoku pokazala su tragove života na tom mjestu još u doba antike. Preko njega je prolazila rimska cesta, od koje je most bio očuvan do drugog svjetskog rata. Tada su Talijani porušili most i mlinicu-kulu, koja se nalazila na glavi mosta.

Sa zapadne i istočne strane crkve ima još mlinica. Prije ih je bilo i više. Za doba narodnih vladara spominju se i u ispravama »kraljevski mlinovi«. Porez, koji su morali plaćati mlinari, pobirao je poslije ban, a najposlije je to pravo prešlo na splitskog nadbiskupa. Mlinice su sve do prvog svjetskog rata bile svojevrsno bogatstvo.

Vratimo se opet preko mosta na cestu, koja vodi kroz mjesto. Razgledajmo najprije srednjovjekovnu tvrđavu zvanu **Gradina,** koju smo mimoišli dolazeći na Otok.

GRADINA. (slika na str. 73.) Za nju Bulić i Karaman misle da potječe iz XIV. stoljeća i da ju je sagradio splitski nadbiskup Hugolin de Mala Branca za obranu posjeda od Klišana. Katić i neki drugi misle da je ta tvrđava iz XVI. stoljeća i da su je izgradili Turci za opsade Klisa, da spriječe

dovoz pomoći Klisu preko Solina. Ljetopis nepoznatog pisca pod godinom 1531. dne 13. lipnja bilježi da je bosanski paša Husein sagradio tvrđavu u Solinu za samih 15 dana. Međutim su uskoci iz Klisa razvalili utvrdu i pobili sve što su našli u njoj. Turci ne odustaju od nakane da osvoje Klis, pa zato 1536. opet podigoše srušenu tvrđavu i to u samih 20 dana. To je, dakle, vjerojatno ona tvrđava pod kojom je Petar Kružić bio svoj posljednji boj.

Gradina je možda još znamenitija po crkvi koja se nalazi unutar njezinih zidina. Po velikom kamenju u temeljima i granitnim stupovima dade se zaključiti da je starohrvatska crkva iz XI. stoljeća, sagrađena na temeljima neke zgrade iz antičkog vremena, jer se našlo spolija i žbuke ranijih zgrada.

Crkva je bila građevina centralnog tipa u obliku kvadrata (12 x 15 m). Istočna je strana svetišta imala tri apside, jednu u sredini veću i dvije pobočne manje. Nutrinu crkve ispunjalo je 8 stupova, poredanih u obliku osmerokuta, koji su vjerojatno držali središnju kupolu. Njezin pritisak prenosio se s pomoću svodova i četiri stupa u uglovima na vanjske zidove. Uzduž zidova i u apsidi nalaze se niše, koje su služile ili kao ukras ili kao sjedala za crkvene i svjetovne dostojanstvenike. Čitav oblik crkve, pa spomenute niše, koje je Bulić smatrao sjedalima za odličnike, dale su mu povoda da je postavio hipotezu po kojoj bi to bila crkva sv. Petra, o kojoj kaže Zvonimir da je u njoj bio okrunjen.

Nije se našlo traga ni oltaru ni običajnoj oltarnoj ogradi. Budući da je ta crkva ostala u sredini turske tvrđave »Gradine« i činjenica, što se u tak-

voj okolnosti relativno dobro održala, daje naslutiti da je Turcima možda služila za džamiju.

Pođimo od Gradine naprijed cestom, a na obližnjoj raskrsnici krenimo desno. Nakon stotinjak koraka ugledat ćemo s desne strane mlinicu. To je **Gašpina mlinica.** Iako je tu postojala mlinica prije kao vlasništvo samostana sv. Stjepana »de pinis«, ova je iz kasnijeg vremena. Sagrađena je od kamenja iz ruševina Šuplje crkve. Za nadvratnik glavnih vrata upotrebljena je nadgrobna rimska stela s likovima dvaju supruga.

ŠUPLJA CRKVA. (slika na str. 75.) Dalje na istok od ove mlinice, na cesti koja vodi tvornici cementa Majdan, stotinjak koraka nalazi se ruševina krunidbene bazilike kralja Zvonimira. Na crtežu od Camuccija iz 1571. godine u zadarskom arhivu, crkva ima još zvonik i zidove, ali je bez krova. To je razlog da je narod prozvao taj položaj »Šuplja crkva«. Pločnik je crkve danas ispod nivoa rijeke, dok je još na spomenutom crtežu naslikana crkva iznad rijeke. Pogotovo je bila barem jedan metar iznad vode u XI. stoljeću. Taj teren je odvajkada rijeka poplavljivala, jer u neposrednoj blizini utječe u rijeku potok sv. Ilije, koji dolazi od Rižinica i koji od kiša katkada jako nabuja noseći sa sobom zemlju i kamenje. Zbog te potočne prepreke mulj, koji donosi rijeka od svoga gornjeg toka, taložio se na tom mjestu, podigao nivo rijeke i zasuo ostatke crkve.

Na tom lijepom položaju već su stari kršćani sagradili veliku crkvu i pokapali se oko nje. Hrvati su podigli na temeljima te crkve svoju novu, nešto manju, ali uza sve to ona je dosada najveća poznata starohrvatska crkva u ovom kraju. Spada u red ranoromaničkih crkava XI. stoljeća. Imala je tri

broda, a površina njezina bila je 26,30 x 13,60 m. Srednja je lađa odijeljena od pobočnih sa po četiri stupa. Apsida je pravokutna. Osim glavnog oltara s ciborijem, kojemu se vide četiri rupe, nad kojima su se dizali stupovi, crkva je imala dva pobočna oltara u malim apsidama s jedne i s druge strane glavnog oltara. Ispred oltara vide se još ostaci pregrade (septuma). Na njezinoj gornjoj gredi bio je uklesan natpis opata Mojsija, pronađen prilikom iskapanja, a koji glasi: *Sanctissime Petre, suscipe munus a reverendo Moyses famulo tuo*« (Sveti Petre, primi dar časnog Mojsije, sluge tvoga). Još prije nađeno je nekoliko fragmenata od kojih jedan prikazuje svetačku glavu s nimbusom i natpisom *s. Moise.*

Iz spomenutog se nazrijeva da je crkva, kako je to bio više puta običaj u srednjem vijeku, bila posvećena dvama svecima. Već u prvo doba kršćanske umjetnosti povezivala su se ova dva sveca (Mojsijeva šiba, kojom iz litice udara voda, i Petrovo krštenje naroda).

Za ubikaciju ove crkve kao i sv. Stjepana na Otoku veoma je zaslužan arheolog don Lovre Katić. (Slika na str. 79.)

Pred zapadnim vratima sagrađen je atrij i u njemu je s južne strane podignut zvonik, povezan s crkvom. Još je sačuvano nekoliko stepenica zvonika. U atriju, uz crkveni zid postavljen je jedan rimski sarkofag, ali upotrebljen u hrvatsko doba. Može se pretpostaviti da je tu bila položena kakva odlična ličnost, svjetovna ili crkvena, ako ne koji kralj, koji je posebno povezan s ovom crkvom, bilo da ju je gradio, bilo da se u njoj krunio ili bio pokopan.

Uz ovu crkvu bio je benediktinski samostan. Po običaju benediktinaca morao bi biti s južne

strane. Kako su, međutim, uz glavna zapadna vrata na crkvi još po jedna, sa sjeverne i s južne strane, ostaje budućim istraživanjima, da riješe i to pitanje smještaja samostana.

Opat ovog samostana Urso bio je prijatelj kralja Zvonimira, koji je ovu crkvu izabrao za mjesto krunjenja. Bilo je to 8. listopada 1076. godine. Bila je nedelja, a po kalendaru zapadne Crkve tog dana se slavi sv. Dimitrije, odatle i krsno ime Zvonimirovo. Možda se uspomena na taj događaj očuvala i u poznatoj skulpturi, klanjanje vladaru koji sjedi na prijestolju, a sada se nalazi u splitskoj krstionici. U Šupljoj crkvi nađeni su bareljefi s ljudskim likom, isklesani po načinu klesarskog rada u XI. stoljeću. Dyggve dovodi ove fragmente u vezu s gore spomenutim likom kralja i podanika, pa zaključuje da su te oplate na splitskoj krstionici s gore spomenutim likovima donesene iz crkve sv. Petra u Solinu. On uspoređuje njihov stil i materijal i dolazi do zaključka da je na oplatama prikazan kralj Zvonimir, kako poslije krunjenja prima poklonstvo svojih podanika.

DVORINE. U neposrednoj blizini Zvonimirove krunidbene bazilike prostire se, na solinskoj rijeci, relativno velik otok, koji se zove Dvorine. Taj je otok danas samo pješčano polje. Ako je rijeka u Šupljoj crkvi nanijela do dva metra i više naplavine, ovdje je taj nanos još veći. Ime Dvorine podsjeća na ruševine kakvih značajnih zgrada, pa je vjerojatno, da su se u starije vrijeme opažali zidovi zgrada. Tradicija se pokazala vjernom čuvaricom kod nedaleke Šuplje crkve, pa joj i ovdje možemo pokloniti vjeru. Na arheologiji je zadaća da ovo mjesto istraži ne bi li se srećom namjerila na ostatke kraljevskih dvorova u Solinu i u njima

pronašla koji dragocjeni natpis koji bi još bolje osvijetlio našu povijest.

Pogledajmo s ovog mjesta nekoliko povijesnih lokaliteta. Prema jugoistoku proteže se brijeg zvani Mravinski gaj. Iza njega vidimo kameni humak zvan Sutikva. Prozvan je po nekadašnjoj crkvi ispod njega, posvećenoj sv. Tekli i sv. Ivanu Krstitelju. Sjeveroistočno od tog humka, na vrh Mravinskoga gaja, na položaju zvanom Glavičine, otkopano je od 1937—1939. godine veliko starohrvatsko groblje iz IX — X. stoljeća (više od 100 grobova).

Upravimo li pogled prema sjeveroistoku iza tvornice cementa, opazit ćemo na glavici **crkvicu sv. Jurja.** Ona se spominje već 1397. godine, a bila je na mjestu današnje, i još joj se vide tragovi. Nešto prema zapadu od ove crkvice 1933. godine, kada su u tupinolomu uz stari rimski vodovod dizali naslage zemlje, radnici su naišli na ostatke raznih zgrada i na veće groblje. Društvo »Bihać« je kasno doznalo za nalaz, te je iskapanjem otkrilo samo 26 grobova ovalnog oblika karakterističnog za starohrvatsko doba. Ostaci zgrada i vjerojatno starohrvatske crkvice bili su prije uništeni, pa su za njihovo postojanje govorili samo pojedini spašeni fragmenti. Zlatni i srebrni predmeti nađeni u grobovima svjedoče da je naselje bilo bogato. Računa se da bi to mogao biti gospodarski dvorac (curtis) kneza Trpimira, koji se spominje u ispravama. Starohrvatske građevine bile su podignute nad ostacima zaseoka iz antičkog doba.

Takvi zaseoci (villae rusticae) i crkvice s grobljem postojale su i u Rupotini uz potok sv. Ilije. Na mjestu jednog takvog zaseoka, nazvanog *RIŽINICE,* a udaljenog oko dva kilometra na sjever od Šuplje crkve, uz asfaltnu cestu Solin — Klis,

podigao je knez Trpimir oko 852. godine benediktinski samostan. (Slika na str. 77.) U povelji iz 852. godine koja nam govori kako je knez opskrbio samostan svim potrebnim, prvi put se u povijesti spominje ime Hrvata.

Do otkrića tog lokaliteta došlo je godine 1891., kad je jedan zemljoradnik naišao na odlomak natpisa Pro duce Trepim (ero). (Slika na str. 65.) i donio ga don Frani Buliću. Shvativši veliku važnost tog natpisa, don Frane je nastojao da se pristupi arheološkom istraživanju. Društvo »Bihać« je započelo iskapanje 1895. godine, na mjestu gdje se našao spomenuti natpis. Otkrivena je crkva i samostan. Crkva je malena, pa s predvorjem obuhvaća prostor 16 x 7,50 m. Po rasporedu prostora odaje karakter samostanske crkve: veći prostor za redovnike negoli za vjernike. Oko unutarnjih zidova su kamena sjedala za samostance. Po ulomcima nađenim tu i u obližnjim kućama, Bulić je rekonstruirao veći natpis: *»Pro duce Trepimero ... preces XPO submitatis et inclinata habete colla trementes«* — Za kneza Trpimira prikažite Kristu molitvu u strahopočitanju prignuvši glavu.

Na zapadnoj strani crkve sačuvali su se zidovi samostana. Oko crkve je otkriveno groblje, koje ima dugi kontinuitet. Antički sarkofazi i natpisi svjedoče za suvremenost groblja sa starokršćanskom crkvom, a ovalni grobovi i nakit nađen u njima pokazuju da su se tu pokapali Hrvati počevši od IX. pa do XV. stoljeća.

Od Rižnica prema zapadu na padinama Kozjaka sve tamo do Bijaća na domak Trogiru bilo je smješteno više starohrvatskih naselja, crkava i groblja. U zapadnom dijelu Solina crkvica je sv. Nikole sa starohrvatskim grobljem, a južnije od nje bila je crkva sv. Mihovila kod amfiteatra. Nad Kaštel-Su-

ćurcem i danas postoji novija, na mjestu starije, crkva sv. Jurja u Putalju. U Kaštel-Gomilici crkva i groblje sv. Kuzme i Damjana. I iznad ostalih Kaštela ostali su tragovi starohrvatskih sela, a na zapadu kaštelanskog polja u Bijaćima podigoše knezovi dvorove i crkvu sv. Marte.

Na istok Solinu pod Mosorom nalazi se srednjovjekovno selo **Pod Kukom,** današnje Kučine, a na njegovu groblju još je sačuvana crkva sv. Luke, jedina u selima preostala iz prijeturskog vremena. Dalje na istok na području Mosora prostiru se Poljica, koja su sve do Napoleona sačuvana kao samostalna mala republika .

Na klisuri između Mosora i Kozjaka smjestio se utvrđeni grad **Klis.** Tko se uspne na njegove zidine i kule, imat će lijep pogled i pregled cijele okolice. U župnoj crkvi pod kliškom tvrđavom nalaze se vrijedne freske, djelo akademskog slikara Vjekoslava Paraća, koje predstavljaju dio naše povijesti, i to posebno onog, što se zbivalo oko Klisa.

Tko je pozorno obišao Solin, sigurno će doći do uvjerenja da je solinska gruda vrijedna posebne pažnje, a na njoj otkriveno što bolje čuvati i dalje arheološki istraživati.

Teško je zamisliti, da će itko od onih, koji dođu u Solin, mimoići Split, pa zbog toga donosimo u kratkim crtama i njegove znamenitosti, a i znamenitosti nekih drugih okolnih mjesta, posebno Trogira.

SPLIT

Povijest mu je povezana sa starom Salonom. Iz Salone ili njezine okolice potječe naime car Dioklecijan, koji je dao oko 295—305. godine sagraditi poznatu palaču za svoj ljetnikovac. Ta je **Dioklecijanova palača** u VII. stoljeću poslužila kao utočište dijelu preživjelih stanovnika nakon rušenja Salone. Ona je danas jedan od najistaknutijih i najbolje sačuvanih spomenika rimske arhitekture na svijetu. Zidine i kule, koje se i danas vide, najuočljivije su s istočne i sjeverne strane. Sa svake je strane palača imala vrata, a najljepša i najbolje sačuvana ona su sa sjeverne strane — P o r t a a u r e a (zlatna vrata). Pred njima se uz renesansni zvonik nalazi Meštrovićev spomenik Grgura Ninskog. Do zvonika se nalaze ostaci crkve samostana benediktinki iz XI. stoljeća i Arnirove kapele, koju je sagradio Juraj Dalmatinac (1446. g.) Nad samim zlatnim vratima, u nekadašnjem hodniku za stražu, smještena je u IX. stoljeću crkvica sv. Martina. U njoj je zanimljiv primjer starohrvatske pleterne ornamentike na oltarnoj pregradi, koja je postavljena u XI. stoljeću. Kod zapadnih — Ž e l j e z n i h v r a t a nalazi se u zidu smještena crkvica Gospe od Zvonika. Nazvana je tako po svome zvoniku, najstarijem romaničkom zvoniku na ovoj obali Jadrana (XI. stoljeće).

Najinteresantniji je dio palače svakako onaj oko peristila. Tu je s južne strane vestibulum, predvorje carskih apartmana. S istočne strane peristila je bivši carski mauzolej, a sada katedrala (od VII. st.). Katedrali je sagrađen zvonik u XIII. i XIV. st. Nekadašnji carski mauzolej, pretvoren u katedralu, obogaćen je tijekom stoljeća mnogim umjetninama. Sama vrata imaju drvene vratnice, djelo splitskog kipara Andrije Buvine iz XIII. st. U 28 kaseta prikazan je život i muka Kristova.

Propovjedaonica pripada romantičkome stilu XIII. stoljeća. Lijevu kapelu izradio je poznati naš kipar i graditelj Juraj Dalmatinac. Tu se vidi neobično realističan reljef Bičevanje Isusovo i lik solinskog mučenika sv. Staša, u ležećem stavu. Desnu kapelu radio je milanski majstor Bonino 1427. godine. Oltar tvori starokršćanski sarkofag s reljefom Dobroga pastira iz IV. stoljeća. Ostaci fresaka potječu od splitskog gotičkoga slikara Dujma Vuškovića.

Novi oltar svetog Dujma s lijeve strane izradio je mletački kipar Morleiter 1767. Slike na svodu, koje prikazuju Bogorodičin život, izradio je splitski barokni slikar Marko Capogrosso u XVII. st.

Slike na ciboriju i na svodu glavnog oltara izradio je Matej Ponzoni, također splitski slikar iz XVII. st.

Iza glavnog oltara vide se korska sjedala, čiji nasloni potječu iz XIII. st. Slike na zidovima potječu od slikara Pietra Ferrarija i Mateja Ponzonija, a jedna i od Palme Mlađega.

Kaptolska riznica čuva, uz dragocjene primjerke crkvenog ruha, posuđa i moćnika, dosta vrijednih starih rukopisa, među kojima je i prastari

Evanđelistar iz VIII. stoljeća, te rukopis splitske povijesti Arciđakona iz XIII. stoljeća.

Na peristilu uz egipatske sfinge vidimo i nekoliko srednjovjekovnih kapelica. Malo dalje od peristila na zapad nalazi se Jupiterov hram, a sada Krstionica. U njoj se nalazi poznati lik hrvatskog kralja, kome se klanja podanik, sarkofazi dvaju istaknutih splitskih nadbiskupa: Ivana Ravenjanina i Lovre, a u najnovije vrijeme smješten je tu i kip svetog Ivana Krstitelja, djelo I. Meštrovića.

Unutar Dioklecijanove palače nalazi se nekoliko lijepih srednjovjekovnih palača. Među njima se ističe ona obitelji Papalić, u kojoj je smješten Muzej grada Splita.

Na istok od palače, pred samim Srebrenim vratima nalazi se crkva svetog Dominika i samostan s početkom iz XIII. st. Na njezinim baroknim oltarima ima nekoliko slika Palme Mlađega.

Kad je već riječ o crkvama u Splitu, nabrojit ćemo i ostale vrijedne da se pogledaju. Crkva Gospe od Poljuda i do nje samostan utvrđen kulama za obranu od Turaka. U dvorištu samostana vide se uza zid prislonjene nadgrobne ploče znamenitih ličnosti, među njima i ona Tome Nigrisa iz XVI. st. U crkvi i samostanskoj riznici ima nekoliko vrijednih slika Palme Mlađega i drugih umjetnika, dvije koralne knjige s obojenim inicijalima, rad Splićanina Bone Razmilovića iz XVII. st.

Istočno od Poljuda nalazi se starohrvatska crkvica sv. Trojice iz IX. stoljeća. U Velom Varošu, u blizini barokne crkve sv. Križa, nalazi se crkvica sv. Nikole iz XII. stoljeća. Druga sv. Nikole iz XIII. stoljeća nalazi se pod prvim, istočnim vrhom Marjana. U zapadnom dijelu Marjana s južne strane ima još nekoliko crkvica, a uz onu sv. Jere vide se

i stanovi eremita. Na Sustjepanskom poluotoku uz sadašnju malu crkvu vide se ostaci opatije sv. Stjepana pod borovima iz XI. stoljeća.

Na gradskoj obali nalazi se crkva sv. Frane, pantheon zaslužnih Splićana. Tu su grobovi Tome Arciđakona, splitskog povjesničara iz XIII. st., Marka Marulića, prvog hrvatskog književnika i filozofa, Ivana Lukačića, istaknutog starijeg hrvatskog skladatelja, Jerolima Kavanjina, splitskog pjesnika, a iz novijeg doba političara Ante Trumbića, kojemu je sarkofag izradio kipar I. Meštrović. Posebne pažnje je vrijedan stari klaustar uz ovu crkvu.

Od novijih crkava vrijedno je pogledati crkvu Gospe od Zdravlja i u njoj Dulčićevu fresku, koja obuhvaća čitav zid iza oltara. Jedan je od posljednjih radova Dulčićevih vitraž u crkvi sv. Obitelji (Sukoišanska ulica).

Split ima više muzeja i galerija, od kojih neke navodimo:

Arheološki muzej, u Zrinjsko-Frankopanskoj ulici,
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika,
Muzej grada Splita u Papalićevoj palači.

S južne strane pod Mejama nalazi se **Galerija Meštrović** a nekoliko stotina metara, zapadnije od nje, **Kaštelet,** u čijoj se crkvi nalaze Meštrovićevi drveni reljefi s prizorima iz života Isusova i veliko, gotički stilizirano raspelo.

Nijedan posjetilac Splita ne bi smio propustiti da posjeti brdo **Marjan.** S njegova glavnog vrha pruža se jedinstven pogled na grad Split i Kaštelanski zaljev, na otoke s jedne i lanac planina s druge strane.

TROGIR

Od Solina do Trogira, udaljenog 22 km, najbolje je proći starom cestom kroz Kaštela. Usput se može posjetiti sedam sela, od kojih svako ima dosta lijepu crkvu, kulu ili utvrđenu palaču. U crkvama ima i vrijednih umjetnina. Pred Trogirom se s južne strane ceste vidi stara Mlinica, koja se spominje još u XIII. stoljeću.

Trogir (Tragurion) utemeljili su Grci u III. st. prije Krista. Iz tog je vremena sačuvan poznati reljef Kairos (u samostanu sv. Nikole). To je grad s mnogim kulturnim spomenicima.

Katedrala sv. Lovre iz XIII. st. ponos je Trogira. Njezin portal najljepše je djelo hrvatske srednjovjekovne umjetnosti na Jadranu. Djelo je majstora Radovana iz 1240. g. U katedrali se ističu glavni oltar, propovjedaonica i gotička sjedala, a posebno kapela sv. Ivana Trogirskog iz XV. stoljeća. U predvorju katedrale je lijepa krstionica.

U sakristiji katedrale vrijedno je pogledati slike velikih majstora, crkveno posuđe i ruho, te rukopisne crkvene knjige oslikane minijaturama iz XIII. stoljeća.

I ostale Trogirske crkve imaju vrijednih umjetnina. Nekadašnja benediktinska crkva sv. Ivana danas je muzej stare Trogirske crkvene umjetnosti. Crkva sv. Barbare sama je vrijedan povijesni

spomenik iz XI. st. Tu je i samostanska crkva sv. Dominika. U samostanu i crkvi sv. Nikole nalaze se vrijedne slike mletačkih i domaćih majstora iz XIV. stoljeća. Na otoku Čiovo, udaljen od Trogira oko 3 km, nalazi se samostan i crkva sv. Križa s vrlo izražajnim i čudotvornim raspelom iz XV. stoljeća.

Grad ima i drugih vrijednih kulturnih spomenika, kao palača obitelji Ćipiko, palača Lučić, palača obitelji Garanjin-Fanfogna, u kojoj je danas Muzej grada Trogira. Na trgu pred katedralom gradska je loža sa spomenikom hrvatskom banu i biskupu Berislaviću, koji je rođen u Trogiru.

Nadgrobni natpis sa sarkofaga hrvatske kraljice Jelene † 976. god.

Ulomak iz Trpimirove zadužbine U Rižinicama — Solin

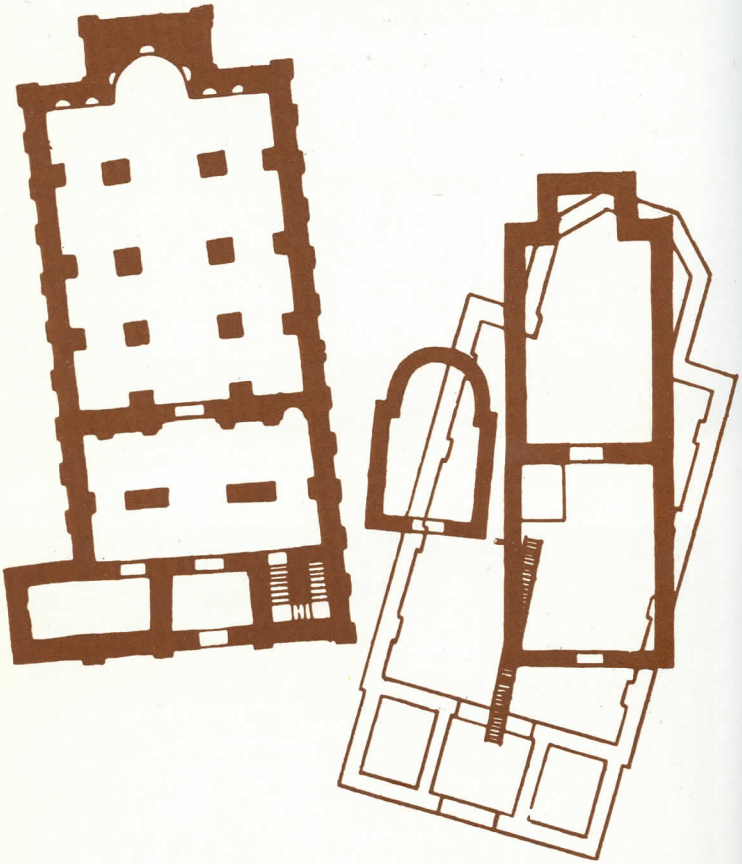

Tlocrt crkve Gospe od Otoka i crkve sv. Stjepana — mauzolej hrv. kraljeva

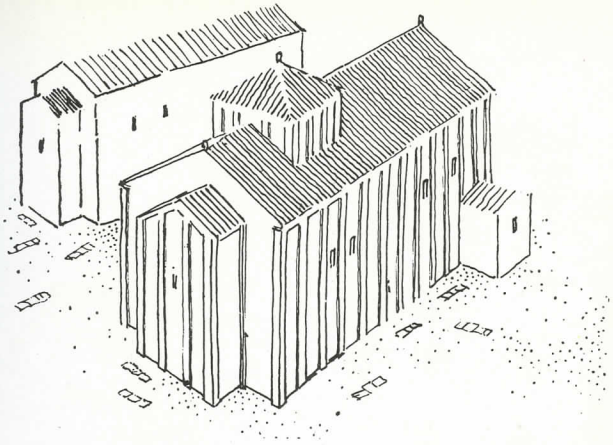

Rekonstrukcija crkava kraljice Jelene na Otoku u Solinu — crtež, E. Dyggvea

Iskapanja Jelenine crkve Gospe od Otoka (danas pokriveno zemljom)

Današnja krstionica u crkvi Gospe od Otoka

Slika na plafonu današnje crkve Gospe od Otoka

Pilastar iz stare Salone — ambon u današnjoj crkvi Gospe od Otoka

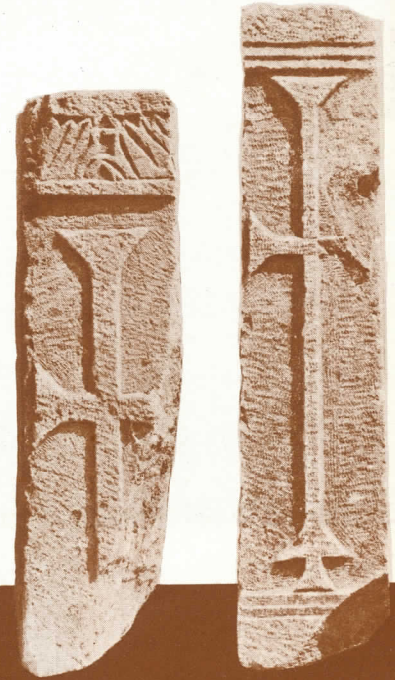

Ulomci s križevima iz Marusinca

Današnja crkva Gospe od Otoka

Unutrašnjost današnje crkve Gospe od Otoka

Oltarna slika Gospe od Otoka (slikar Zasso, XIX. stoljeće)

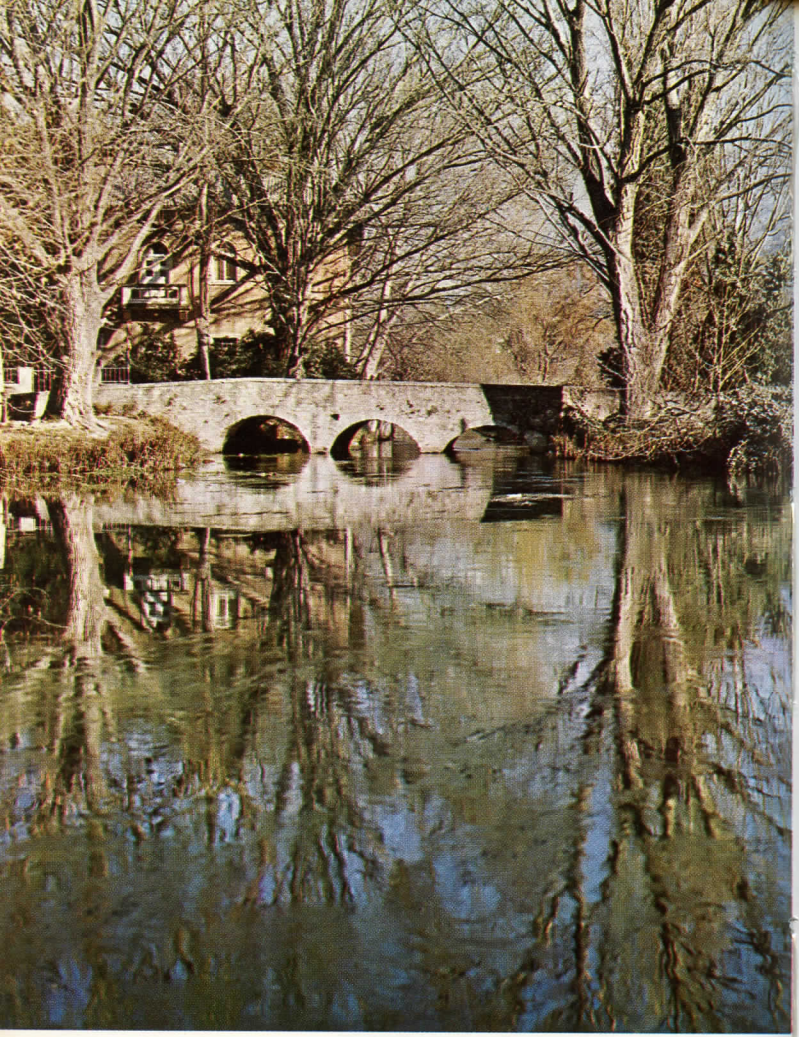

Mostić Gospe od Otoka na Jadru

Tlocrt crkve
u Gradini

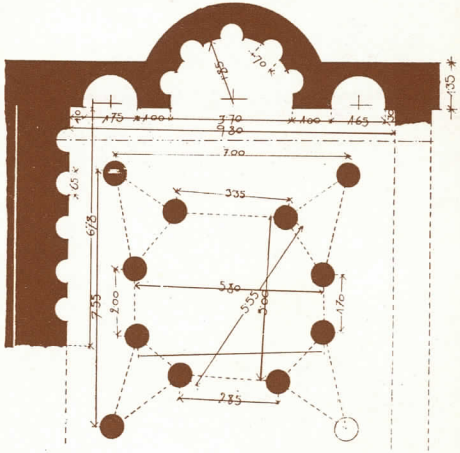

Ostaci crkve u Gradini — Solin

Gašpina mlinica — jedna od brojnih solinskih mlinica

Šuplja crkva — krunidbena bazilika kralja Zvonimira

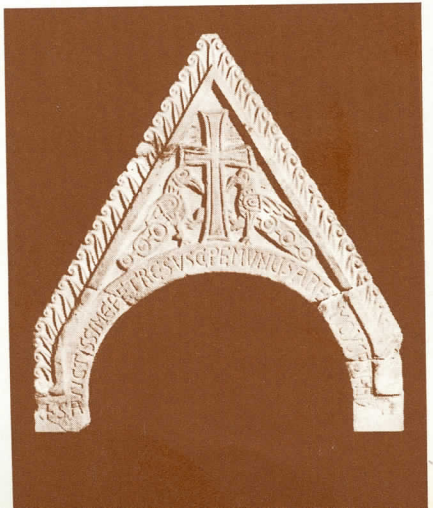

Ulomak iz crkve Sv. Petra i Mojsija, krunidbene bazilike kralja Zvonimira, koji je tu okrunjen, po ondašnjem računanju 8. X. 1076. god.

Tlocrt Šuplje crkve — rekonstrukcija

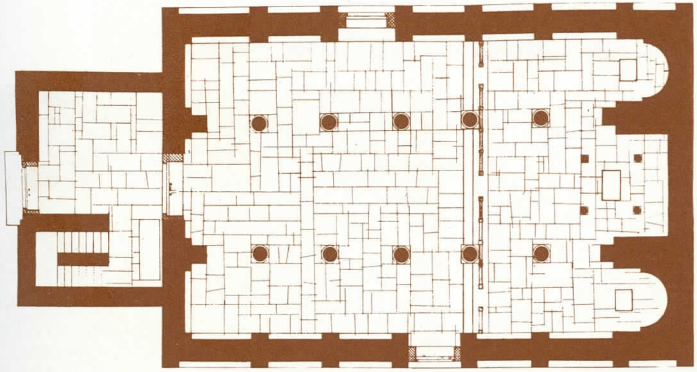

Pokrštenje Hrvata — kliška župska crkva (freska Vj. Paraća)

Ostaci Trpimirove zadužbine i benediktinskog samostana Rižinice u Solinu, godine 852.

Starohrvatski ulomci iz Rižinica

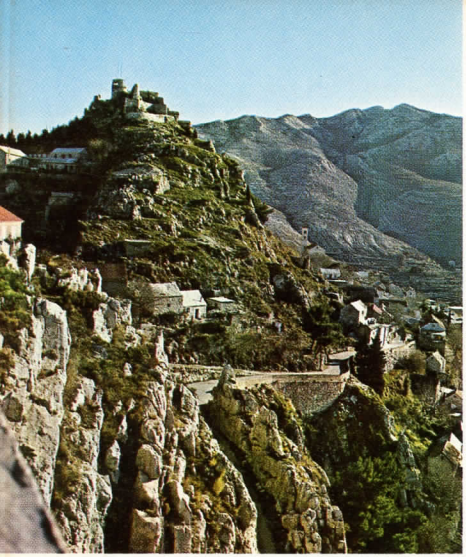

Klis, tvrđava i župski grad. Sijelo kneza Trpimira i kasnijih hrvatskih velikaša Šubića i Nelipića. Obrana Solina, Splita i cijele okolice, u borbi s Turcima uzdanica južne Hrvatske.
Pade konačno u turske ruke 1537. god. Oslobođen je od Turaka 1648. god.

Pogled s Klisa na Solin i Split

Don Frane Bulić rođen u Vranjicu 4. X. 1846, umro u Zagrebu 29. VII. 1934. Školovanje započeo u glagoljaškom sjemeništu u Priku kod Omiša, a gimnaziju završio u Splitu. Bogosloviju studirao u Zadru a klasičnu filologiju i arheologiju u Beču. Bio je profesor i direktor gimnazije u Splitu. Isticao se nacionalnim stajalištem, pa su ga austrijske vlasti umirovili u 50. godini. Nakon toga se posve posvetio arheologiji. Imao je velikog uspjeha u istraživanju stare Salone, a i starohrvatskog Solina. Osnovao društvo »Bihać« u svrhu istraživanja domaće povijesti.

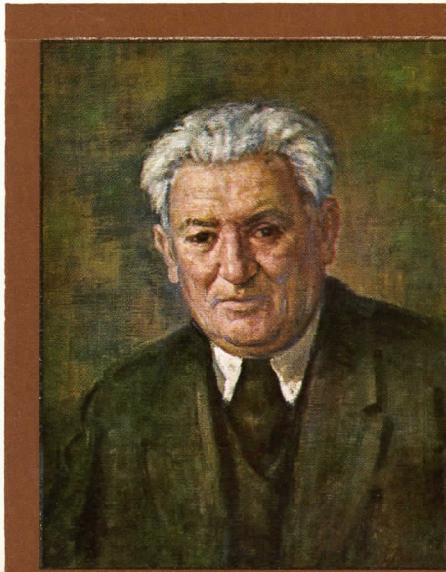

Don Lovre Katić (slika Vj. Paraća) rođen u Solinu 7. II. 1887, završio gimnaziju u Splitu, bogosloviju u Zadru, povijest i književnost u Zagrebu. Služio kao profesor i direktor na biskupskoj gimnaziji u Splitu, kao profesor na Visokoj pedagoškoj školi u Zagrebu, najposlije u službi konzervatora i znanstvenog suradnika Arh. muzeja u Splitu. Umro u Solinu 27. VIII. 1961. Napisao je veliki broj rasprava i knjiga s područja hrvatske povijesti, mnoge pripovijesti i crtice, roman »Kraljica Jelena«.

Lik hrvatskog vladara — sad u krstionici sv. Ivana u Splitu. E. Dygve odlučno tvrdi, da su oplate u krstionici sv. Ivana donesene iz crkve sv. Petra i Mojsija u Solinu. On uspoređuje njihov stil i materijal s fragmentima nađenim u Šupljoj crkvi i dolazi do zaključka, da je na oplatama prikazan kralj Žvonimir kako poslije krunjenja prima poklonstvo svojih podanika.

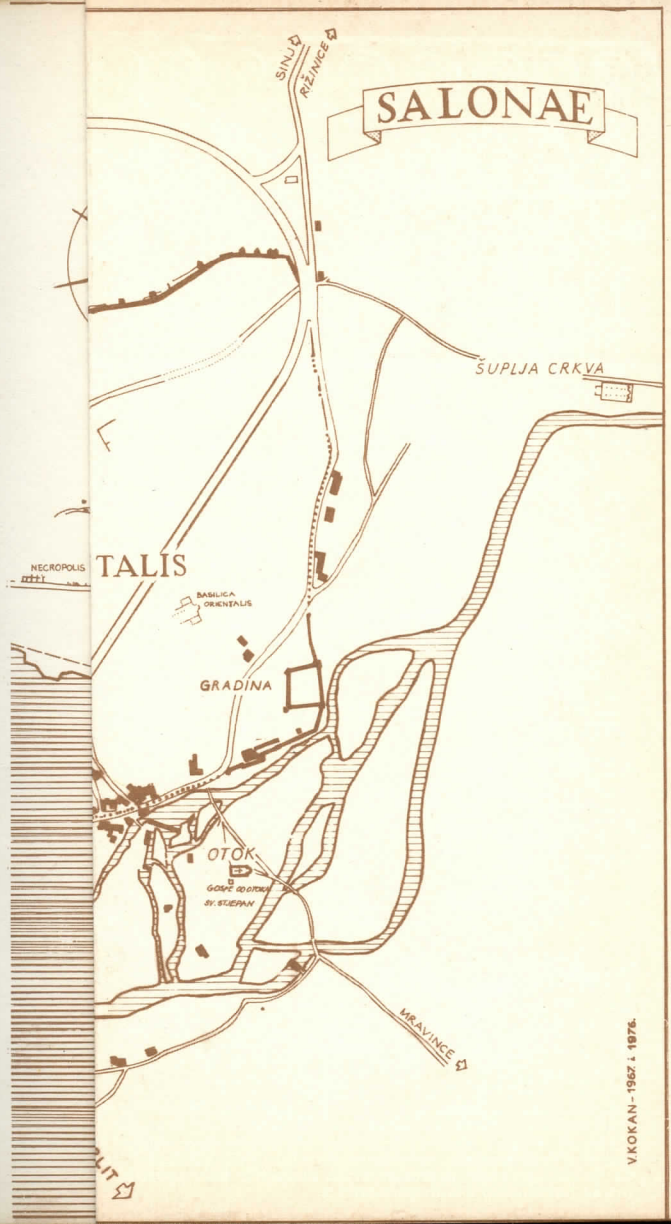

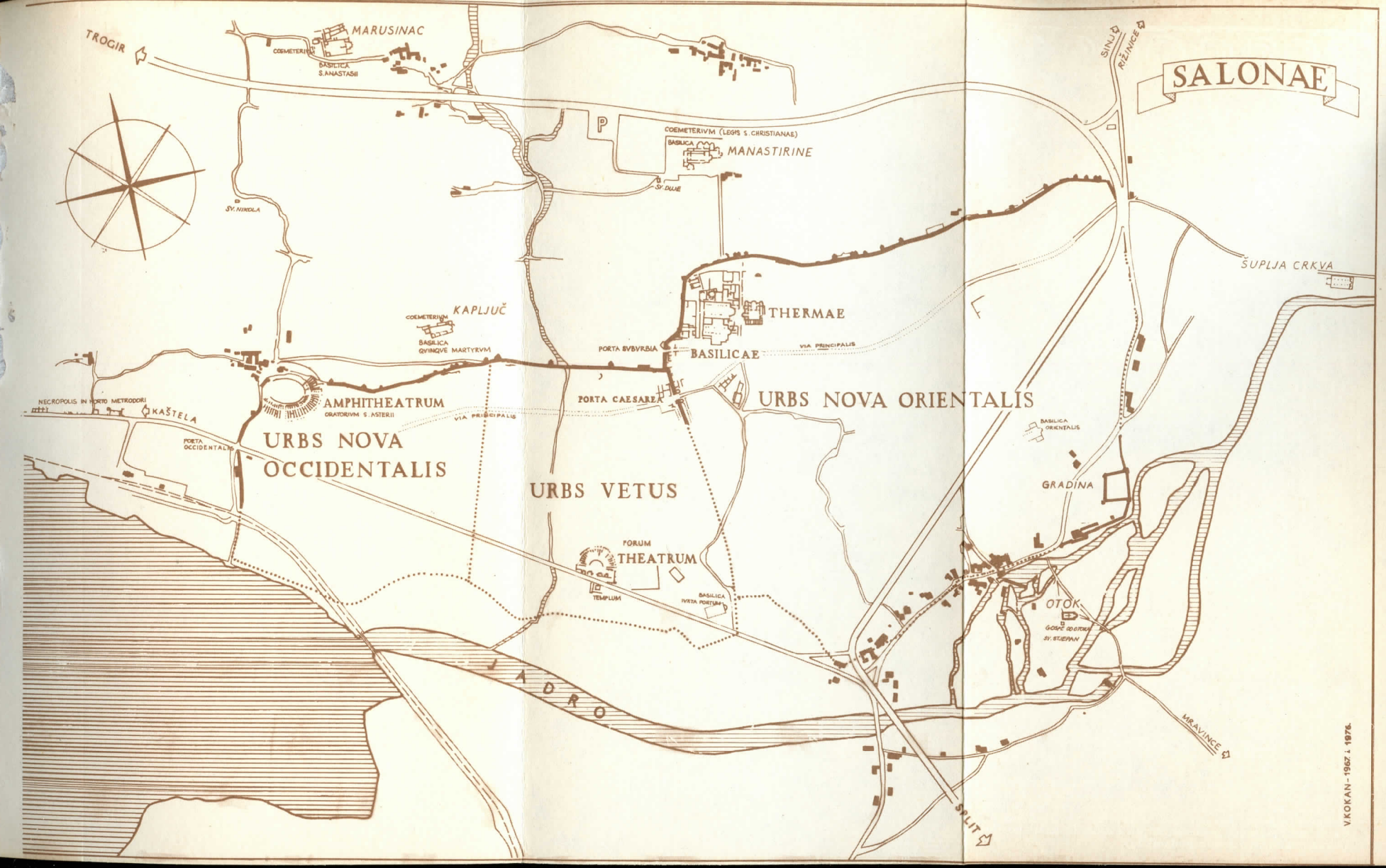
SALONAE
TROGIR
MARUSINAC
COEMETERIVM
BASILICA S.ANASTASII
SINJ
RIŽINICE
P
COEMETERIVM (LEGIS S. CHRISTIANAE)
BASILICA
MANASTIRINE
SV. DUJE
SV. NIKOLA
ŠUPLJA CRKVA
KAPLJUČ
COEMETERIVM
BASILICA QVINQVE MARTYRVM
THERMAE
PORTA BVBVRBIA
BASILICAE
VIA PRINCIPALIS
NECROPOLIS IN PORTO METRODORI
KAŠTELA
AMPHITHEATRUM
ORATORIVM S. ASTERII
PORTA CAESAREA
URBS NOVA ORIENTALIS
VIA PRINCIPALIS
PORTA OCCIDENTALIS
URBS NOVA OCCIDENTALIS
BASILICA ORIENTALIS
GRADINA
URBS VETUS
FORUM
THEATRUM
TEMPLUM
BASILICA IVXTA FORTVM
OTOK
GOSPE OD OTOKA
SV. STJEPAN
JADRO
MRAVINCE
SPLIT
VKOKAN - 1967 i 1976.